

חמלה שמרנית לעומת רחמים ליברליים

מייקל נוקס בֵּרֶאן

אחד מן המאפיינים הבולטים של נאומי הנשיא האמריקני ג'ורג' בוש הוא מנהגו להשתמש בלי בוושה במילה ההיא, המתחילה באות אל"ף. בוש מכנה את תפיסתו הפוליטית "שמרנות עם חמלה", אך אינו מהסס לבטא גם את המילה העתיקה והחזקה יותר, המעניקה לתפיסה זו את משמעותה. המילה הזאת היא "אהבה".

בוש השתמש במילה הזאת בזמן מערכת הבחירות לנשיאות, כאשר ניצב מול אדם שדיבר בזלזול ובחוסר אחריות על ילדים בלתי חוקיים ועל מערכת הרווחה. כשהוציא אותו אדם מפיו את המילה "ממזרים", התרגז בוש. "קודם כל, אדוני", אמר אז, "עלינו לזכור שחובתנו לאהוב את כל הילדים". הנשיא דיבר בתקיפות דומה גם בנאום ההכתרה שלו, שבו דיבר על "כישלוננו לאהוב"¹. באותו נאום התייחס בוש גם ל"מעשים הגונים שאינם נחשבים ואינם נמנים כלל במספר", ברמיזה לשורות מן הפואמה של וורדסוורת, המתארות את

עדית חייו של האדם הטוב:
מעשים קטנים, שכוחים ואלמוניים,
של אהבה וחסד.²

שמרנים רבים מפקפקים בתבונה שבעירוב פוליטיקה ואהבה. זיכרונות מן הרדיקליזם האווילי של שנות השישים ומ"קיץ האהבה" שלו עלולים לגרום כמעט לכל אחד לחשוב בחמיצות מסוימת על משמעותה של האהבה "כעיקרון של סדר בנפש האדם, בחברה וביקום", כניסוחו של ט"ס אליוט.³ אך השחתת המושג החלה קודם לכן, והייתה יסודית יותר. זמן רב לפני שההיפים החלו להטיף לתרבות-נגד שכבר עברה מן העולם ותבעו "עשו אהבה, לא מלחמה", ביקשו מפלגות השמאל להפוך את האהבה לעקרון יסוד בפוליטיקה. הסוציאליסטים נופפו ברעיון האהבה במאבקם נגד הליברליזם הכלכלי: הם האמינו שאפשר להחליף את המערכת המודרנית של עבודה ללא אהבה במודל של קהילה המבוססת לא על תחרותיות אלא על דאגה הדדית. בהעלותם על נס את האדם ה"קהילתי" או ה"חברתי" ביטאו הסוציאליסטים דימוי עמוק יותר שהיה נטוע בלבם: האידיאה של האדם האוהב, האדם שאינו מנוכר לא לעצמו ולא לדברים ולאנשים סביבו.

במאה העשרים אימצו ליברלים רבים את החזון הזה בדבר מקומה של האהבה בחברה. הם דגלו בסוציאליזם המתון של מדינת הרווחה מפני שקיוו להדוף בעזרתו את הצורות הדרקוניות יותר של הארגון הסוציאליסטי, אך גם מפני שהזדהו באמת ובתמים עם מצוקתם של מוכי הגורל, שאת מצבם קיוו לשפר באמצעות חקיקה חברתית. הלאמת מושג הצדקה על ידי הליברלים התבססה גם על התפיסה האופיינית כל כך למאה שעברה, שלפיה הפגנת חמלה בפיקוח מומחים מטעם השלטון יעילה יותר מכל דחף נדבני של אנשים פרטיים. צדקה אינה מתת, כי אם זכות. באמצעות שינוי מושגי זה קיוו הליברלים להפוך את קבלת הנדבה למשהו משפיל פחות. אך הם לא הבינו שקבלת צדקה כרוכה תמיד בהשפלה – פרט אולי למקרים שבהם מלווה המתת בחיבה של ממש, שיש בה כדי לצמצם את ההיבט המבייש בעסקת חליפין זו.

טעותם של הסוציאליסטים ושל הליברלים של מדינת הרווחה הייתה ההנחה שאפשר להרחיב בהדרגה את תחום השפעתה של האהבה מעבר לגבולות המשפחה והשבט, שבמסגרתם היא יוצרת באופן ספונטני דפוסים רצויים של סדר, ולכלול בו קהילות רחבות יותר, שבהן אין היא מסוגלת לעשות זאת. כאשר האהבה נדרשת למלא תפקיד ציבורי, היא מתנוונת כמעט תמיד והופכת לרחמים. את ההבחנה בין אהבה לרחמים היטיבה להבהיר חנה ארנדט בספרה על מהפכה. בהתייחסה לסיפור על האינקוויזיטור הגדול ברומן

האחים קרמזוב של דוסטויבסקי, הראתה ארנדט כיצד מעמת המחבר את החמלה
האוהבת של ישו עם הרחמים הרהוטים אך הרי האסון של האינקוויזיטור:

לא זו בלבד שיש הבדל בין חמלה,⁴ שפירושה לחוות את סבל הזולת כאילו הוא
מידבק, ובין רחמים,⁵ שפירושה לחוש צער על זולתך בלי שהדבר ייגע בך באמת,
אלא שאפשר שכלל אין קשר ביניהם. החמלה, מעצם טבעה, אינה יכולה
להתעורר בנו נוכח סבלו של מעמד שלם או של עם שלם, ועוד פחות מכך –
לנוכח סבלה של האנושות ככלל. היא אינה יכולה להרחיק מעבר לסבלו של
אדם אחד ולהיות מה שהיא אמורה להיות: נשיאה משותפת בעול הסבל.
כוחה נעוץ בעוצמת הרגש עצמו, המסוגל, בניגוד להיגיון, להבין רק את
הפרטיקולרי, מבלי שתהא לו תפיסה של הכללי או יכולת הכללה. בדומה
לרובספיר, האינקוויזיטור הגדול חטא במשיכה אל "האנשים החלשים", לא
רק מפני שאין דרך להבחין בין משיכה כזאת לבין תשוקה לכוח, אלא גם מפני
שבכך הוא ביטל את זהותם האישית של הסובלים וצרר אותם בצרור אחד –
האנשים האומללים תמיד, ההמונים הסובלים, וכן הלאה. בעיני דוסטויבסקי,
מה שמעיד בבירור על אלוהותו של ישו היא יכולתו לחוש חמלה כלפי כל
בני האדם באופן אישי, מבלי לאגד אותם יחדיו לישות האחת של האנושות
הסובלת בכללותה. גדולתו של הסיפור, לבד מהשלכותיו התיאולוגיות, טמונה
ביכולתו לגרום לנו להרגיש עד כמה מזויפות הן האמירות האידיאליסטיות
המדברות גבוהה גבוהה על המידה הנשגבה של הרחמים, כאשר מציבים מולן
את החמלה.⁶

הרחמים, טוענת ארנדט, הם הדאגה שמעורר בנו סבלו של אחר שאותו
אין אנו מכירים או אוהבים. החמלה, לעומת זאת, היא אהבה המכוונת "לסבל
ספציפי" ומתמקדת ב"אנשים מסוימים". חמלה יכולים לחוש רק פרטים או
קבוצות קטנות, לא משרדי ממשלה או זרועות השלטון. הרחמים, כותבת ארנדט,
"הם אולי פניה המעוותות של החמלה". המרחם אינו חש את הסבל על בשרו
מפני שהוא מקפיד לשמור על "ריחוק סנטימנטלי", ולכן הוא מפגין במקרים
רבים "יכולת גדולה יותר להתאכזר" מאשר אנשים המודים באכזריותם.⁷

חמלה מן הסוג שהליברלים המודרניים מנכסים לעצמם כסגולתם המיוחדת
אינה אלא צורה של רחמים; קלים אולי מן הרחמים החרותיים על דגליהן של
האורתודוקסיות הסוציאליסטיות, אך מסוכנים בזכות עצמם. דיוויד יום כינה
את הרחמים בשם אהבה "מזויפת".⁸ כאשר אנשים מבטאים את מידת החסד
שלהם באמצעות ועדה, התוצאה היא חמלה כוזבת. זהו המבט בעיני פקידת
הסעד או הפקיד במשרד השיכון. לחוש רחמים מצד אדם אחר פירושו לעמוד

מושפל מולו; טובות כל שתהיינה כוונותיהן של תכניות הסעד המבוססות על רחמים, הן תמיד משפילות את קומתו של האדם שאת טובתו הן מבקשות. הרחמים אינם גורמים לאלה הזוכים בהם לפרוח, אבל הם עלולים בהחלט לעורר בהם טינה, ואפילו זעם; יחס של רחמים הוא תמיד ביטוי של כוח, של התנשאות נוכח חולשה. האהבה מעוררת, ואילו הרחמים מדכאים.

מתוך אמונתו בכוחה המרפא של האהבה ניסה הנשיא בוש לרתום את פלוגות החמלה הקטנות של אמריקה לפעול למען הנחשלים, הנזקקים, הדחויים. אלא שהרחמנות ממשיכה לשרור במסדרונות הממשל. תכניות חקיקה, שתכליתן רתימת מוסדות החברה האזרחית למשימה של חלוקת הסיוע הציבורי, שוכבות עדיין במגירה. ארגונים דתיים, למשל, מתפקדים טוב יותר מכל תכנית סיוע חילונית למהדרין ומצליחים לעזור לאנשים לתקן את הפגמים המהותיים באופיים הגורמים לחלק כה גדול מן הכישלון והמצוקה, אך עבודתם מלאת החמלה מוכשלת שוב ושוב בידי חוקי העניים המודרניים שלנו.

בספרו עלובי החיים מתאר ויקטור הוגו כיצד מסוגלים מעשי חסד וצדקה הנובעים מאמונה דתית לא רק להזין אדם ולהלבישו אלא גם לרפאו ולשנות את חייו. הוגו מציג את מונסיניור מִיֶּרְל, ההגמון של דיִיֶּה, כדמות מופת של צדקה דתית, ומשרטט ביד אמן את השפעת החמלה שמפגין איש הדת על האסיר האומלל ז'ן וֶלְז'ן:

"יכולת שלא לומר לי מאין באת [אומר ההגמון לולז'ן]... וכי למה דרוש לי שמך? גם לפני שגילית לי אותך, היכרתיו!"
"מה באמת? ידעת איך קוראים לי?"
"אחי", השיב ההגמון, "אחי – קוראים לך..."
"אדוני הכומר", קרא האיש, "הייתי רעב כמו כלב כשנכנסתי לכאן. עכשיו אני כבר לא יודע מה אני מרגיש. הכל השתנה".⁹

עלובי החיים הוא רומן, וייתכן שהוגו מתאר בצורה סנטימנטלית מדי את חמלתו של ההגמון. אך אל לכם לומר זאת לאב פיטר רפאל ולאחות סימון פֶּוֹנָה מ"בית אברהם". מוסד זה, השוכן בשכונת מוט הִיֶּבֶן שברובע ברונקס בניו יורק, משמש בכל רגע נתון מעון לכעשרה אסירים לשעבר, שבתמורה לשחרורם המוקדם הסכימו לחיות על פי חוקי הבית – משטר העבודה, הלימודים ובדיקות הסמים – עד שיגיע המועד שבו יזכו בחירותם המלאה. לבית יכול להגיע רק

מי שעבר עבירות לא־אלימות ושזה לו מאסרו הראשון. כשהזכרתי את ההגמון מדיניה של הוגו באוזני האב רפאל, שהיה בעצמו במשך שנים רבות כומר בית הכלא באי רִייקֶרס, גיליתי שהוא מכיר את הסיפור בעל פה. תיאור החמלה אצל הוגו, הדגיש האב רפאל במבטאו הצרפתי (הוא יליד לֶאנְגְדוֹק), "אינו בדיון". הוא ראה במו עיניו טרנספורמציות כאלה. כשבעים אחוזים מן האסירים המשוחררים במדינת ניו יורק שבים לחיי פשע; מבין יותר ממאה אנשים ששוכנו ב"בית אברהם", רק אחד חזר עד כה לכלא בשל עבירה פלילית.

מדוע האמונה הדתית יעילה כל כך בהגשת סיוע וסעד? ראשית, מפני שהיא מאפשרת לנוותן לראות במקבל יותר מסתם בשר ודם שהגיע לשפל המדרגה. בפעם הבאה שתקראו בעיתון על אדם נקלה במוח, שביצע פשע או הידרדר לחיים של אומללות, נסו לחבר את התמונה הזאת לילד המבטיח שהאדם הזה היה פעם. אם מחשבה כזאת מחייבת אתכם לאמץ את דמיונכם, כמה כוח רצון תצטרכו להשקיע כדי לחבר אומלל זה עם הרעיון של אל אוהב אשר העניק לו חיים ושרוצה עדיין בהתחדשותו כאדם! האמונה מעניקה לאנשים מסוימים את היכולת לעשות זאת. "אלוהים", אומר האב רפאל, "בא לקרוא לחוטאים".

תהא אשר תהא השקפתנו באשר לאמיתותה של אמונה דתית כזאת או אחרת, אין ספק שהחברה מפיקה תועלת רבה מכך שאנשים העוסקים בעבודה חברתית מסוגלים לזהות משהו מבטיח באלה הנזקקים לעזרתם. האמונה באל, אומר האב רפאל, חיונית לפעולתו של "בית אברהם" ואף להצלחתו. את המקום, שאינו משתייך לכנסייה מסוימת, הוא מכנה "עדה קטנה, עדה של עבריינים". האמונה הדתית, מעיד האב רפאל על עצמו, עוזרת לו לא רק לראות את החסד שיכול האל לעשות עם האנשים החטאים, אלא גם להתגבר על הפחד הטבעי המקנן באדם הפועל בנוכחות איום מתמיד של אלימות. גם את הבעיה הזאת היטיב ויקטור הוגו להבין. אחרי שההגמון מדיניה מציע לולז'ן מיטה ללילה, מספר הוגו כי האסיר "פנה בפתאומיות לעברו של הישיש, שילב את זרועותיו, נעץ בו מבט פראי", וקרא:

"ככה זה, אתה מציע לי מיטה בביתך, לא רחוק מחדרך".
הוא השתתק לרגע קט, והוסיף בצחוק, שהיה בו משהו מפלצתי:

“האם הרהרת בכך די הצורך? מי ערב לך שאינני רוצח?”
ההגמון נשא עיניו השמימה, והשיב:
“זה מעניינו של הבורא”¹⁰.

האב רפאל מספר לי שאיש אינו מבקר אסירים ברייקרס ללא ליווי. הוא מאמין שהאל הוא המלווה שלו.

מ בט של חמלה מסוגל ליצור בלב המקבל מודעות למהו בתוכו שעד אז לא הכיר. ההגמון של הוגו מצליח להביט מבעד לסיאובו של ולז'ן לתוך פנימיותו, לתוך נשמתו. באמצעות מעשה החסד שעושה ההגמון לומד ולז'ן לראות את עצמו “בדמותו, דמותו המחרידה”¹¹. ויחד עם זאת, אחרי שהוא פורץ בבכי, זורח בנפשו שחר חדש. מלודרמה? אולי, אך אם כך אנו זקוקים למנות גדולות יותר של מלודרמה: מחקר גילה שאחד מכל שלושים ושניים אנשים בוגרים בארצות-הברית נמצא תחת פיקוח מסוג כלשהו של מערכת המשפט הפלילי; יותר משני מיליון אנשים יושבים מאחורי סורג ובריה.¹²

מובן שסיוע מתוך חמלה אינו יכול לשמש תחליף לעונש על מעשים פליליים או לכפרה על עוול. וכאשר אנו מדברים על סגולות הריפוי של החמלה, עלינו לזכור כי בטבע האדם קיים יסוד של רוע שאי-אפשר לעקרו מן השורש. רוב האנשים עושים מעט מדי כדי לגבור על האפילה שבתוכם; ואשר למעטים הבוחרים לאמץ את הכוח להרע כדרך חיים, ייתכן שאותם אפילו מעשים של חסד ואהבה לא יצליחו לגאול.

ועם זאת, במקרים רבים יכולה החמלה לרפא. מה חבל אפוא שהמוסדות המסוגלים להעניק לנזקקים דבר מה משמעותי יותר מרחמים נתקלים ביד הקפוצה של הצדקה הציבורית. “בית אברהם” אינו נהנה מהקצבות ממשלתיות. כדי שיהא זכאי לכספים האלה עליו לשנות את העקרונות שעל פיהם הוא פועל. “ניסינו לא פעם ולא פעמיים”, אומר האב רפאל. “הלכנו לעיר הבירה אולבני. נפגשנו עם אנשים ממנגנון המדינה ומן המנגנון העירוני, והם אמרו לנו: ‘כן, רק תתפשרו אתנו, תשנו קצת את התפיסה, מפני שאנחנו מסוגלים לעזור לכם’. אבל אנחנו יוצאים מנקודת הנחה שאיננו יכולים למחוק את היחס הרוחני שלנו ליצורי אנוש”.

כדי להבין עד כמה שונה אידיאל החמלה מן המציאות שבראה שיטת הרחמים הביורוקרטית, ניקח לדוגמה את מערכת החינוך הציבורית. בתחום החינוך ממלאת החמלה תפקיד מפתח לפחות כמו בתחום הצדקה. יכולתו של מורה אוהד לחדור אל ראשי תלמידיו ואל דמיונם מגלה לו מהו הפוטנציאל המיוחד הגלום בכל אחד ואחד מהם. כשאנחנו צעירים, איננו יודעים מי אנחנו; רק בתהליך הלימוד אנחנו מתחילים להבין מה עלינו להיות. מורה שהחמלה חידדה את יכולת הראייה שלו יכול לעורר בתלמידיו תהליכים של תרבות עצמי, המאפשרים להם לפתח את כשרונותיהם המיוחדים ואת היכולות שניחנו בהן. בנאום ההכתרה שלו ציין הנשיא בוש כי "מעולם לא נולד אדם חסר חשיבות"¹³ תפקידו של המורה הטוב הוא לקלוט את חשיבותו הייחודית של כל אחד מתלמידיו. פעולה זו של עשיית צדק עם בני אדם, שאין לה כל סיכוי מול המון רב של אנשים, איננה קלה אפילו במסגרת הכיתה. הניסיון עוזר אמנם, אך החמלה היא המקור האמיתי לאותה תובנה המניחה למורה לראות מבעד למסכת השטחיות שצעירים רבים כל כך נוהגים לעטות ולהבין את בעיותיהם העמוקות ואת האפשרויות הטמונות בהם. הפילוסוף הגרמני יוהן גיאורג האַמָאן טען כי רק אהבה – לאדם או לאובייקט – תוכל לגלות את טבעו האמיתי של כל דבר.¹⁴ זוהי הבחנה שאין נכונה ממנה כשמדובר באותו אובייקט מסובך ומסתורי מכל – נפש האדם.

"ניסיוני לימדני", אמר המשורר סמואל טיילור קולרידג', "שקשה מאוד ללמוד או לתפוס משהו מתוך תחרות או ריב, אך אפשר ללמוד הכל מתוך אהדה ואהבה".¹⁵ מחנכים שדרך ההוראה שלהם היא הרחבה של יכולתם לחוש אהדה – היזכרו בצ'רלס "צ'יפס" צ'יפינג בספרו של ג'יימס הילטון היה שלום. מר צ'יפס¹⁶ – מפתחים כושר ראייה יוצא דופן. הסיבה לכך ברורה מאליה: אחת הדמויות אצל ויליאם שייקספיר מהרהרת בסכלות שבהוצאת האהבה מתהליך הלמידה, מפני שהאהבה, היא אומרת, "מקנה לעין ראייה מבחרת".¹⁷ באותה רוח מציג צ'רלס דיקנס מופת לחמלתו של המורה האמיתי בדמותו של מרטון, המורה הכפרי העניו מתוך בית ממכר עתיקות. כמו ההגמון מדינייה של הוגו, מרטון הוא הצדקה בהתגלמותה, והוא מצליח לעורר בהארי הקטן, "בחיר תלמידיי", את אהבת הלימוד וההשתקעות בספרים. אלא שהאהבה שהארי מחזיר לו היא לפלא בעיניו. "כיצד הגיע לידי כך, שהוא כה דבק בי!" הוא שואל בצניעות. "אין פלא שאני אוהבו, אבל שהוא אוהבני –".¹⁸ הקורא תופס את מה שנסתר מעיניו של מרטון: החמלה של מרטון היא שגרמה להארי לאהוב אותו ולשאוף

לְרִצּוֹת וּלְחֻקוֹת אוֹתוֹ – וְאֵהָבָה זֶה הָיָא אֶחָד הַגּוֹרְמִים הַמְדַרְבְּנִים הַחַיּוּבִיִּים בִּיּוֹתֵר
בְּתֵהֵלֶךְ הַחִינוּכִי. לְקִרְאָת הַסּוֹף מִכְנָה הָאֵרִי אֶת הַמּוֹרָה "יְדִידוֹ הַטּוֹב וְהַנְּאֻמָּן",
וּמֵרְטוֹן מְשִׁיב: "אֲנִי מִקּוּוֹה שֶׁתִּמְיֵד הַיִּיִתִי יְדִידְךָ. סֵהֲדִי בְּמֵרוּמִים, תִּמְיֵד הִיָּה זֶה
חֲפִצִּי".¹⁹

דִּיקְנֵס מֵתֵאָר כִּיצַד אֲפִשְׂרָה הַחֲמֵלָה לְמֵרְטוֹן לְתַפּוֹס אֶת "עוֹז הָרוּחַ" בְּתוֹךְ
"גּוֹפֵם הַשְּׁבֵרִירִי" שֶׁל הָאֲנָשִׁים הַצְּעִירִים שֶׁעִמָּם הוּא עוֹבֵד. בְּפִי הַמְסַפֵּר בְּבִית
מִמְכָר עֲתִיקוֹת הוּא שֵׁם אֶת הַמִּילִים: "אוֹהֵב אֲנִי בְּרִיּוֹת קִטְנוֹת אֱלֹהִים, וְלֹא דָבָר שֶׁל
מָה בְּכַךְ הוּא אִם הֵן, אֲשֶׁר אֵךְ זֶה יֵצְאוּ מֵתַחַת יַד הָאֵל יוֹצֵרֵן, אוֹהֵבוֹת אוֹתָנוּ".²⁰

דוֹקָא מִפְּנֵי שֶׁהַחִינוּךְ מִבְּקֵשׁ לְטַפַּח אוֹתוֹ "עוֹז רוּחַ", הַחֲמֵלָה הִיא גּוֹרֵם
כִּה חִינוּכִי בִּפְעוּלָתוֹ. הַחִינוּךְ אֵינוֹ מֵתַמְצָה רַק בְּהַקְנִיית מִיּוֹמְנוּיּוֹת מְכַנִּיּוֹת
לִילָד, בְּהַעֲשֵׂרְתוֹ בְּמִידַע מוֹעִיל וּבִצִּיּוּדוֹ בִּיְכוּלַת חֲשִׁיבָה. הַמּוֹרָה הַטּוֹב מְנַסֶּה גַם
לְעוֹרֵר בִּילָד מוֹדְעוֹת לְאֲפִשְׂרוּיּוֹת הַגְּלוּמוֹת בְּעוֹלָם – וְבוֹ עֲצָמוֹ. הוּא מְטַפַּח אֶת
הַדְּמִיוֹן הַמוֹסְרִי שֶׁלוֹ, אֶת הָאֵהָדָה הָאֲנוּשִׁית, אֶת הַבְּנֵתוֹ אֶת עֲצָמוֹ כְּאִזְרַח בְּתוֹךְ
קֵהִלָּה.

הַפִּילוֹסוֹף ג'וֹן סְטִיוֹאֲרֵט מִל, שֶׁהִתְחַנֵּךְ אֲצַל אָבִיו עַל טֵהֶרֶת הָעֵקֶרוֹנוֹת
הַתּוֹעֲלֵתִיִּים, לְמַד מְנִיסִיוֹן מֵר כְּמָה פְּגוּם יִכּוֹל לְהִיּוֹת חִינוּךְ שֶׁמֵּתַמְקֵד בְּהַקְנִיית
מִיּוֹמְנוּיּוֹת וְאֵינוֹ מוֹאֵר בְּאוֹר הַחֲמֵלָה. יַעֲלֹתוֹן שֶׁל שִׁיטוֹת הַהוֹרָאָה שֶׁנִּקְטָה ג'ִיִּמְס
מִל הִפְכוּ אֶת בְּנֵי לִילָד פְּלֵא – הוּא הַחֵל לְלַמּוֹד יוּוֹנִית בְּגִיל שְׁלוֹשׁ – אֵךְ גַּם
לְאָדָם חֲסָר. בְּהִיּוֹתוֹ אִישׁ צְעִיר פֵּרְסָם מִל מִסוֹת מְבִרִיקוֹת שֶׁנִּשְׂאוּ עַל נֶס אֶת
הָאִידִיאָלִים הַפּוֹלִיטִיִּים הַפְּרוֹגְרִסִיבִיִּים שֶׁטִּבַּע בּוֹ אָבִיו; אֵךְ הוּא לֹא לְמַד כִּיצַד
לְטַפַּח אֶת "הַחּוֹמֵר שֶׁמִּמֵּנוּ נּוֹצֵר כֹּל דָּבָר חָשׁוֹב בְּאוֹפֵי הָאָדָם וְכֹל יִכּוֹלֵת לַחְוֹת
אוֹשֵׁר".²¹ לְדַבְּרִיו, הוּא דֵּמָה לְ"בּוֹל עֵץ אוֹ לְאֵבֶן", וְגַם אִם הִיָּה מְסוּגֵל לְפֵרְסָם מֵעַל
דְּפִי הוּוֹסְטִמִּיסְטֵר רוֹוִיו דְּפִים עַל גְּבֵי דְּפִים שֶׁל פְּרוּזָה, הוּא לֹא הִכִּיר כֹּלֵל אֶת מָה
שֶׁכִּינָה לִימִים "תְּרַבּוֹת הָרֵגֶשׁ".²²

הַתּוֹצָאָה לֹא הִיִּיתָה מִפְּתִיעָה: עִם תּוֹם חִינוּכּוֹ בְּבֵית אָבִיו הוּא הַתְּמוּטָט. אֶת
הַדִּיכָאוּן שֶׁפִּקֵּד אוֹתוֹ תִּיאֵר מִל, בְּצִטָטוֹ אֶת קוֹלְרִידְג', "דְּיִי בְּלִי כָאֵב: רִיקוֹן, אֲפֵל,
מְשִׁמִּים".²³ "עֲצָם הַבְּסִיס שֶׁעֲלָיו נִבְּנוּ חַיִּים", כְּתָב, "קֵרֶס וְהַתְּנַפֵּץ". הוּא סִיפֵר כִּיצַד
הַחֵל, אַחֲרֵי תֵּלְאוֹת רַבּוֹת, "לְאֻמָּן תּוֹרַת חַיִּים שׁוֹנָה בְּתַכְלִית מִזּוֹ שֶׁעַל פִּיהָ פְּעֵלְתִי
בְּעֵבֶר". הַמְּלוּמָד, שֶׁהִתְחַנֵּךְ עַל פִּי עֵקֶרוֹנוֹת תּוֹעֲלֵתִיִּים נּוֹקְשִׁים, הַצִּיב עֵתָה "בֵּין
הַדְּבָרִים הַנְּחוּצִים בִּיּוֹתֵר לְרוּחַת הָאָדָם" אֶת מָה שֶׁהוּא כִּינָה "תְּרַבּוֹתוֹ הַפְּנִימִית
שֶׁל הַפֵּרְט".²⁴

החויה הראשונה הזכורה לי מסוג החינוך שאני מנסה לתאר, חינוך השואב את השראתו מאהבה ומחמלה, קשורה בהתעוררות המודעות שלי לעולם שמעבר למכני ולתועלתני. מורתי בכיתה ב עודדה אותי לשנן על-פה את נאום גטיסברג של אברהם לינקולן. מובן שבגיל שבע לא הייתי מסוגל להבין חלק גדול ממנו, אך במהרה גיליתי שמילות הנאום מרגשות את המבוגרים.

בגטיסברג הרחיק לינקולן מעבר להכרזת העצמאות של תומס ג'פרסון וגולל תיאור מעמיק מאין כמוהו של דרך החיים האמריקנית ושל יעדיה. הכרזת העצמאות, למרות חשיבותה כמסמך מכונן, משקפת את תמונת העולם של המאה השמונה-עשרה ביחסה אל בני האדם כצירופים דמויי מכונה של "זכויות שאותן אין ליטול"²⁵. חולשת הליברליזם הקלאסי, שרוחו שורה על ההכרזה, טמונה במה שליוּנְל טְרִילִינג כינה "שלילת הרגש והדמיון" בתפיסה ה"מכנית" של "טבע הנפש"²⁶. לינקולן, לעומת זאת, התעקש כי הנפש היא יותר ממארז גרידא של היגיון ורגש: יש בה עומק שנסתר מעיניהם של הוגי הנאורות.

כשמורתי עודדה אותי ללמוד בעל פה את נאום גטיסברג, היא נתנה בידי את הכלים היעילים ביותר להפרכת הרעיון שהאדם האמריקני אינו אלא ינקי – ברייה כלכלית רציונלית, יצור ממולח הממוקד כל כולו בהשגה ובבזבוז, מכונה מחושבת ברוחו של מיל. בשדה הקרב של גטיסברג, אומר לינקולן, מסרו אמריקנים את נפשם מתוך אהבה לאידיאלים שהיו נעלים בעיניהם משאיפותיהם החומריות. האידיאלים הללו משווים אצילות למותם: הם הופכים את האדמה שעליה נפלו למקום מקודש ונערץ. הילד שהייתי אז לא יכול היה להבין דבר מכל זה, אך גם בשעתו ידעתי (גם אם הדברים נראים בלתי מתקבלים על הדעת), כי בתוכי צומח איזה אני אידיאלי – האדם שאותו תלמיד כיתה ב המשנן את נאום גטיסברג רצה להיות והאמין כי יוכל להיות. ואף כי הייתי עתיד להבין זאת רק לאחר שנים, הייתה זו גם ראשיתו של חינוכי כאזרח.

גם בטוב שבכל העולמות האפשריים אין באפשרותו של כל מורה לממש את אידיאל החמלה, להצית את ניצוץ האינטלקט, המוסר והדמיון בלב כל אחד מתלמידיו. לא כל בית ספר מסוגל להיות קהילה הקשורה בעבותות של אחווה. אך לעומת בתי ספר פרטיים רבים, חילוניים או דתיים, מערכת החינוך הציבורית – בדומה ליצירות רבות אחרות של המדינה הביורוקרטית – מחניקה את גחלת החמלה תחת שמיכת רחמים חובקת-כל.

הפדגוגיה של היום, הלבושה במחלצות פרוגרסיביות ומתמקדת בהקניית תחושה של ערך עצמי לתלמידים, נרתעת מלהציב בפניהם את האתגר המתמיד שלו הם נזקקים כדי להמשיך ולהתקדם לרמות חדשות של שליטה ותובנה. הידלדלותה המתמדת של תכנית הלימודים, חוסר הנכונות לאלץ את התלמידים ללמוד גוף של ידע ולפתח מיומנויות בסיסיות באמצעות תרגול, המבחנים הקלים וההתעלמות מאי-הכנת שיעורי הבית – כל אלה גורמים להצרת אופקיהם של הצעירים במקום להרחבתם. בבתי הספר הציבוריים, נוטים המורים להעניק לתלמידיהם יחס של רחמים מזוקקים, ברוח מדינת הרווחה, ולראות בהם אנשים שאינם מסוגלים להיענות לאמות מידה גבוהות, או אפילו לאמות מידה רגילות. התוצאה היא התקבעות הטיעון הרב-תרבותי הגורס שדי לו לתלמיד בעולמו שלו ושחינוכו אינו אמור להציב לפניו ללא הרף אתגרים בדמות השקפות עולם ודרכי חיים טובות ונעלות מאלו המקובלות בעולם המוגבל שלתוכו נולד.

אם היה המורה מונע בידי חמלה, ולא רחמים, היה אומר לתלמיד מתקשה: "אינך מממש את הפוטנציאל שלך. אתה מבזבז בקלות דעת את המתנות שקיבלת מאלוהים. יש לך כשרון. הראה אותו לעולם". החמלה מעוררת את הרצון לחקות, ואילו הרחמים אינם מסוגלים לכך, מפני שהם חוששים לשפוט אפילו כאשר הדבר חיוני לצמיחה. הבוז המסתתר מתחת לכל צורות הרחמים ניכר יותר מכל בעובדה שהמורים אינם מסוגלים לאתגר את תלמידיהם בעזרת אמות המידה הפרטיות שלהם או לנסות להצית בלבם את הכמיהה להצטיין ולחרוג מעולמם. בתוך תוכם חסרה לאותם מורים התכונה המאפשרת את קיומה של החמלה: היכולת לראות את תלמידיהם כבני אדם כמותם, כיצורים שווי ערך להם. מורים אלו שוללים למעשה את האפשרות שאותם אנשים צעירים מסוגלים לחיות על פי אידיאה גבוהה יותר של עצמם, ובכך הם משתפים פעולה עם מה שהנשיא בוש כינה "הגזענות הרכה של ציפיות נמוכות".²⁷

ר עם זאת, קשה למורים להתנהל בהצלחה במסגרת תנאי העבודה המדכדכים שלהם. הם מוצאים את עצמם לכודים בין הנחיות ה"זאת-לא-העבודה-שלי" של ארגוני המורים ובין התקנות הקטנוניות של הביורוקרטיה המרכזית, כלואים במערכת מכנית הפועלת כמין מפעל תעשייתי. כל מי שהתנסה אי פעם בעבודה בקו ייצור יודע עד כמה מקשים עליך התנאים האלה לחוש שעדיין יש לך נשמה וייעוד; רק מי שישקיע מאמץ עצום יוכל לזכור במצב

כזה כי לחומר הגלם האנושי שעל עיבודו הוא מופקד יש גם פוטנציאל ייחודי. הסכם העבודה שעליו חתום המורה מחייב אותו ללמד מספר מסוים של שעות ביום; בסוף השעה האחרונה הופכים תלמידיו להיות בעיה של מישהו אחר. מורים המצליחים, למרות הכל, לראות משהו מאחורי המסכות האדישות של תלמידיהם אינם מתוגמלים: ארגוני המורים מתנגדים לתשלום בעבור הצטיינות, ומגנים על מערכת מעוותת של תמריצים המעודדת קונפורמיזם במקום חמלה.

גישה זו מונעת היווצרותה של קהילה שבה תוכל החמלה לחולל את השינויים המיוחלים, המזינים ומטפחים את התלמידים; זאת ועוד, גם אילו נותרה אפשרות כלשהי ליצור קהילה כזאת, מהפכת הזכויות ששטפה את בתי הספר הציבוריים בעשרות השנים האחרונות דאגה לכך שהיא תישחק עד דק. הזכויות שמהן נהנים התלמידים כוללות הכל מכל וכל: החל מן הזכות לשימוע לפני השעיה מבית הספר בשל התנהגות קלוקלת, דרך הזכות לחבוש כובע בייסבול בזמן דקלום הצהרת הנאמנות לדגל האמריקני, ועד הזכות לשחק בנבחרת הבייסבול של הבנים גם אם אינך זכר. ב־2003 קבע שופט פדרלי מחוזי למי נתונה "הזכות" לשאת את נאום התלמיד המצטיין בטקס הסיום באחד מבתי הספר התיכוניים בניו ג'רסי.²⁸

להתייחס לתלמידי בית ספר כאל אזרחים בעלי זכויות, עוד בטרם הגיעו לבגרות המוסרית והאזרחית שבתי הספר אמורים להקנות להם, פירושו להחמיץ את תכליתו של החינוך. במקום שבו יכולים תלמידים לתבוע לדין את מוריהם, אין מקום לרוח של סדר וקהילה, אין מקום לפריחת האחוה. אי־אפשר לצפות ממורה שיפעל מתוך תחושת ביטחון ויהפוך את כיתתו למקום מסודר, למעין יחידה צבאית קטנה של למידה, כשהוא יודע שגם הפרה זעירה מצדו של אחד מן הכללים הרבים המושלים כיום בכל היבט מחיי בית הספר עלולה להמיט על ראשו תביעה. מורה המאמץ כל שריר רוחני כדי לשמר את סמכותו מול תלמידים פרועים אינו מסוגל לראות מבעד להתנהגות המחוצפת את הנפש המתחבטת, השואלת.

אף ששלטון הרחמים של הליברלים מילא את אמריקה בשיכונים ממשלתיים עלובים ובמבני בתי ספר קודרים, חסרי יופי ואהבה, דווקא השמאל הוא שרכש לעצמו את המוניטין של נושא דגל החמלה, בעוד שהשמרנים נחשבים למי שמגלים אדישות וצינה לנוכח סבל אנושי. איך קרה כדבר הזה? הסבר חלקי

לתופעה אפשר למצוא בעובדה שעם ירידת קרנו של הליברליזם הקלאסי הפכו השמרנים למגניה העיקריים של כלכלת השוק. במאמציהם להציל את חופש המסחר, הם שכחו את התפקיד שממלאת האהבה בהשלטת סדר בקרב אותם חלקים בחברה שגינוני כיכר השוק זרים להם.

אך יש סיבה נוספת. שמרנים רבים, שהצלחת הפרוגרסיבים ערערה את ביטחונם, הגיעו למסקנה שאם לא יוכלו להביס את יריביהם, מוטב להם להצטרף אליהם. ברוח פסימית ואופורטוניסטית זו זנחו אותם שמרנים את עקרונותיהם. הייתה זו טעות חמורה: הם ויתרו על ההזדמנות לגבש תיאוריה חלופית של חמלה מבלי שזכו בתמורה במוניטין של אנשי צדקה.

הליברלים הקימו משטר של רחמים הן כדי לעצור את הסחף של הצורות הקיצוניות יותר של הסוציאליזם והן כדי למרק את מצפונם (המתייסר בשל העובדה שאתרע מזלם של כמה מהם להיות בעלי ממון) – בעוד שהשמרנים הפסימיים עשו זאת כדי להערים על הליברלים. הפיקחות הערמומית הזאת ניכרת היטב בדרך שעשו שני אישים שמרנים שונים בתכלית זה מזה: אוטו פון ביסמרק וריצ'רד ניקסון. ביסמרק לא היה שמרן במובן הצר של המילה: הוא היה ריאקציונר יוצא דופן, ובהזדמנויות שונות, כפי שציין אג"פ טיילור, הביוגרף האנגלי שלו, פעל כתלמידים של קרל מרקס ושל קלמנס מטרניך. בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה, כעשור לאחר שאיחד את גרמניה, יישם ביסמרק תכנית סעד מרחיקת לכת של ביטוח לאומי, אשר עוגנה ברעיון שנחשב מהפכני באותם ימים: פנסיות לגיל זקנה. הוא סבר שאין מנוס מרפורמות אלו, וחשב כי מוטב שהוא יבצען, ולא הליברלים או הרדיקלים, מפני שהוא, לפחות, ידע כיצד לפעול כדי לתקן את נזקן.

הרפורמות של ביסמרק היו רעיון נפלא על הנייר, ואילו יושמו ברוח שונה היו אולי מתגלות כמהלכים חיוביים גם בפועל. אך כוונתו האמיתית של קנצלר הברזל הייתה לצמצם את החירות האישית ולהגדיל את סמכות המדינה. ביסמרק, מדגיש טיילור, לא "דגל ברפורמה חברתית מתוך אהבה לפועל הגרמני".²⁹ מטרתו הייתה להדק עוד יותר את שליטת המדינה בפועלים.

ביסמרק, לדברי טיילור, "מצא הנאה פרובוקטיבית ברעיון שהוא יהפוך למלך העניים, ברוח שאיפותיו של פרידריך הגדול". אך הייתה זו עליצות מטעה, מפני שהיונקר הזקן היה בעצם אדם פסימי. החרדות והמתחים שבהם היה שרוי, כבי הקיבה והתפרצויות הזעם, הלילות שהעביר בעזרת סיגרים ו"קטיפה שחורה" (שילוב של בירה כהה ושמפניה שרקח בעצמו) – כל אלה מעידים שלא חש בנוח בעולם המודרני. הוא גם לא גילה שמץ של אהדה

ליומרתו של אותו עולם לרומם את ההמונים משפל המדרגה באמצעות חקיקה חברתית. "העברתי את כל הלילה בשנאה", הודיע יום אחד, כשהיה האיש החזק ביותר בגרמניה ואולי באירופה כולה, ואפשר היה לצפות שכבר התפייס עם כוכב הלכת שבו חי.³⁰

בנסותו להקדים את יריביו ולנטרלם, הניח ביסמרק את היסודות למדינה הסוציאלית שעמדה לנגד עיניו של הכלכלן הגרמני בן המאה התשע-עשרה יוהן קרל רודֶרְטוּס, אחד התיאורטיקנים הראשונים שניסו ליישב את הלאומיות עם הסוציאליזם במסגרת האידיאל הרומנטי של מדינת-העל. רודברטוס סבר שמדינת לאום הפועלת ברוח סוציאליסטית תקים לתחייה את הרוח השיתופית אשר העלתה את ערי-המדינה של העולם העתיק לגדולה. התיאוריות שלו היו מקור השראה לכמה וכמה איזמים – הנאציזם-סוציאליזם, הלניניזם והרעיון הסטאליניסטי בדבר "סוציאליזם בארץ אחת". ביסמרק המפוכח לא טיפח אשליות בדבר יכולתם של אנשים להגיע לגדולה, אך בשלבו לאומיות בסוציאליזם הכשיר את הקרקע לקראת בואו של אדם שבהחלט שגה בחלומות כאלה – אדולף היטלר.

מאה שנים אחרי הנהגת הרפורמות של ביסמרק עשה ריצ'רד ניקסון חישובים דומים. כחלק מ"תכנית הסיוע למשפחה" שלו יזם ניקסון את הצורה האולטימטיבית של רחמים ציבוריים – הבטחת הכנסת מינימום, שתיתן מטעם הממשלה ללא קשר למאמצים שמשקיע האדם, ובכך, בהכרח, תערער את החריצות המחשלת את האופי. ניקסון, שהכוח המניע לפעולותיו היה מרירות – הנרי קיסינג'ר כינה זאת טינה – עזה עוד יותר מזו של ביסמרק, ביקש גם הוא לפרוק את נשקם של יריביו השנואים באמצעות הפניית הרעיונות שלהם נגדם. הקונגרס לא קיבל אמנם מעולם את הצעתו להבטחת הכנסה, אך ניקסון הצליח לפתוח את סכרי הממשלה ולהציף את התכניות הסוציאליות בכספים פדרליים. הוצאה זו, שעמדה על עשרים ושמונה אחוזים מן התקציב בסוף כהונתו של לינדון ג'ונסון, כילתה כארבעים אחוזים מן התקציב בתום כהונתו של ניקסון. בימי ניקסון הפך חלום "החברה הגדולה" למציאות.

ניקסון לא הושפע מרודברטוס ומן הרומנטיקנים, אלא מניטשה. בשנת 1992 שאל ניקסון מן העוזרת שלו, מוניקה קרולי, עותק של מעבר לטוב ולרע

של ניטשה, ואמר לה: "כנראה השאלתי את העותק שלי למישהו. אני לא מאמין שאיבדתי את ניטשה שלי! אני תמיד מנסה לעיין בו בזמן בחירות כדי להיזכר בשביל מה נכנסתי לתופת הארורה הזאת".³¹

תיאוריית הדקדנס של ניטשה מצאה קרקע פורייה במחשבתו של ניקסון. בדברים אקראיים שאמר בקנזס סיטי ביולי 1971 – כשהוא נזכר בביקוריו באתונה וברומא, שבהם ישב על עמודי השיש השבורים והרהר – דיבר ניקסון על אפשרות דעיכתה של הציוויליזציה האמריקנית. "כאשר התרבויות הגדולות של העבר נעשו עשירות", אמר אז, "כאשר הן איבדו את רצונן לחיות, להשתפר, הן נפלו טרף לדקדנס שמשחית בסופו של דבר את הציוויליזציה". ארצות־הברית, אמר ניקסון, "נמצאת עכשיו בפתחה של תקופה כזו". הצעדים שהציע ניקסון לאותה אמריקה "דקדנטית" תוכננו באווירה של אבדון ממשמש ובא, ויש בהם משהו מתחושת החידלון, כמו דברים רבים אחרים שעשה בחייו.³²

בהאמינם כי הציוויליזציה המערבית מצויה בתהליך של דעיכה, גיבשו ביסמרק וניקסון תכניות של חמלה־לכאורה מתוך שילוב של ציניות והתפכחות מאשליות. שני האישים, השמרנים למראית עין, לא העלו בדעתם את האפשרות לטפל בבעיית החמלה בדרך השמרנית; בשל השנאה שמילאה את לבם הם לא השכילו לתפוס את כוח השינוי הטמון באהבה. בלחץ דחפיהם המורבידיים, הם נקטו מדיניות פנים מהפכנית – לא משום שהאמינו בסגולותיה, אלא כדי להתנקם באויביהם ולבצר את שלטונם הם.

דרך ארוכה עשו השמרנים מאז ועד היום. שלא כמו מקביליהם לפני שלושה עשורים, הם למדו לדעת היכן לא תוכל החמלה להניב תוצאות. הם יודעים כי ממשלות, בדיוק כמו שווקים, אינן ארגונים של אהבה. חשוב יותר, הם תופסים היום, כפי שתפסו אדמנד בֶּרַק ואלקסיס דה־טוקוויל בזמנם, את הכוח הטמון בחברה אזרחית. השמרנים של היום מראים כי המדינה יכולה לגייס את הכוח האזרחי בדרכים חדשות, במטרה להרבות את מספרן של פלוגות החמלה הקטנות ולנצל את מאגרי האהבה העמוקים של החברה. המדיניות שהם מקדמים – החל מחלוקת מלגות לימוד ממשלתיות המעניקות לילדים את ההזדמנות לחוות הוראה אמיתית, ועד עידודם של ארגוני סעד דתיים המקדמים

באמת את רווחת מוטביהם – נועדה להחליף את הרחמים, המשחיתים את החיים, בחמלה, שבכוחה לשנותם.
זוהי מה שעושה את החמלה למסר המהפכני באמת של השמרנות.

מייקל נוקס בראן הוא מחבר הספר העדים על ג'פרסון: דיוקן של עבד חסר מנוחה (פרי פֶּרְס, 2003). מאמרו זה פורסם באנגלית בכתב העת סיטי ג'ורנל (קיץ 2003). ספרו כבשונן של אימפריות: שלושה מדינאים מהפכניים והעולם שייצרו, 1871-1861, צפוי להתפרסם בסתיו הקרוב בהוצאת פרי פרס.

הערות

1. ג'וינט בתוך Gail Collins and Joe Klein, "Shocking Moments, Great Drama, Big Fears," *Columbia Journalism Review* (January/February 2001); George W. Bush, Inaugural Address, January 21, 2001, www.whitehouse.gov/news/inaugural-address.html (להלן: נאום הכתרה).
2. William Wordsworth, "Lines Written a Few Miles Above Tintern Abbey," in William Wordsworth, *The Major Works*, ed. Stephen Gill (Oxford: Oxford, 2000), p. 132.
3. T.S. Eliot, "Virgil and the Christian World," in *Eliot, On Poetry and Poets* (London: Faber and Faber, 1957), p. 131.
4. במקור compassion.
5. במקור pity.
6. Hannah Arendt, *On Revolution* (London: Penguin, 1965), p. 85 (להלן על מהפכה).
7. ארנדט, על מהפכה, עמ' 88-90.
8. David Hume, *A Treatise on Human Nature* (New York: Dover, 2000), p. 262.
9. ויקטור הוגו, עלובי החיים, תרגום אביטל ענבר (ירושלים: כתר, 1978), עמ' 35-36. המשפט האחרון אינו מופיע בתרגום העברי.
10. הוגו, עלובי החיים, עמ' 38.
11. הוגו, עלובי החיים, עמ' 53.
12. U.S. Department of Justice, "Probation and Parole in the United States, 2005," *Bureau of Justice Statistics*, (November 2006), www.ojp.usdoj.gov/bjs/pub/press/pripropr.htm

-
13. בוש, נאום הכתרה.
14. ישעיה ברלין, "ההשכלה־שכנגד", נד הזרם, ערך הנרי הרדי, תרגם אהרן אמיר (תל אביב: עם עובד, תשמ"ו), עמ' 64. לעיון מדוקדק יותר בתפיסת הידע במשנתו של האמאן, ראה
Isaiah Berlin, *The Magus of the North* (London: Fontana, 1994), pp. 31-71.
15. Richard Holmes, *Coleridge: Darker Reflections* (London: Flamingo, 1998), p. 131.
16. גיימס הילטון, היה שלום. מר צ'יפס, תרגם יצחק לבנון (תל אביב: זרעאל, תשכ"ג).
17. William Shakespeare, *Love's Labour's Lost*, 4.3.337.
18. צ'רלס דיקנס, ביח ממכר עתיקות, תרגם א"ד שפיר (תל אביב: הוצאת מ' מזרחי, תשל"א), עמ' 184.
19. דיקנס, ביח ממכר עתיקות, עמ' 190.
20. דיקנס, ביח ממכר עתיקות, עמ' 9-10.
21. John Stuart Mill, *Autobiography* (London: Oxford, 1949), p. 119 (להלן אוטוביוגרפיה).
22. מיל, אוטוביוגרפיה, עמ' 119, 125.
23. Samuel Taylor Coleridge, *The Major Works*, H.J. Jackson, ed. (Oxford: Oxford, 1985), p. 114, "Dejection: An Ode", עמ' 114.
24. מיל, אוטוביוגרפיה, עמ' 113, 120-121.
25. במקור inalienable rights.
26. Lionel Trilling, *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society* (Middlesex: Penguin, 1970), p. 13.
27. Office of the White House Press Secretary, "President Discusses Education at Elementary School in Tennessee," September 8, 2003, www.whitehouse.gov/news/releases/2003/09/print/20030908-2.html.
28. *Hornstine v. Township of Moorestown* 03 Civ. 1953 (FLW), 2003 U.S. Dist. (D.N.J.) June 2, 2003.
29. A.J.P. Taylor, *Bismarck: The Man and the Statesman* (London: Hamish Hamilton, 1955) (להלן ביסמרק), p. 203.
30. טיילור, ביסמרק, עמ' 202, 137.
31. Monica Crowley, *Nixon in Winter* (New York: Random House, 1998), p. 351.
32. "Remarks to Midwestern News Media Executives Attending a Briefing on Domestic Policy in Kansas City, Missouri," July 6, 1971, The American Presidency Project, www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=3069.